

менен аныкталат да, «тил жөн гана пикир алышуунун куралы эмес, маданияттын да ченеми» экендигин түшүндүрөт. [3;282]

Жогоруда аталган концепттин түрлөрүнөн сырткары да анын бир тиби катары эсептелген түрү бул – лакуна. Лакуна – адам баласынын жеке аң-сезимине жат болгон концепттер. Лакуна эки түрдө кездешет – тилдеги лакуна жана тилдер аралык лакуна. Тилдеги лакуна бир эле тилдин ичинде лексикалык парадигмада семантикалык жакындыгы бар сөздүн жок болуусу. Мисалы, кыргыз тилинде «жаш жубайлар» деген сөз айкашы бар да, улгайган жубайларды сүрөттөө үчүн атайын лексикалык бирдик жок, орус тилинде ооз эки түрдө берилген негативдик тематикадагы пикир алышууну сүрөттөө үчүн «сплетни, слухи» деген лексикалык бирдиктер колдонулса, позитивдүү тематикадагы концепт үчүн атайын тил каражаты жок. Иштеген иш үчүн алдын-ала алынган акча «аванс» деп аталса, өз убагынан кечиктирилген эмгек акыны эмне деп атайбыз?! Ал эми тилдер аралык лакуна лексикалык бирдиктер бир тилде болуп, бирок экинчи тилде эквиваленттүү түрдө кездешпеген учурлар. Мисалы, түрк тилинде «yakamoz» сөзү түнкүсүн суунун бетине чагылышкан Айды түшүндүрсө, бул көрүнүштү атоо үчүн кыргыз, орус ж.б. тилдерде сүрөттөө ыкмасы колдонулат. Биз күнүмдүк жашообузда тынымсыз кезиктирип жүргөн орус тилиндеги «будильник» деген сөзгө эквиваленттүү кыргыз тилинде лексикалык бирдик жок. Орус тилиндеги «сутка» сөзүнө дал келе турган кыргыз жана англис тилинде сөздөрдүн жетишсиздиги да байкалып турат. Же болбосо англис тилиндеги жума күнү кечки убакыттан жекшемби күнүнүн кечине чейинки убакытты камтыган «weekend» түшүнүгүн орус же кыргыз тилинде бир сөз менен атай албайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. А.П.Бабушкин, «Типы концептов в лексико-фразеологических семантике языка, их личностная и национальная специфика», диссертация, ф.и.д., Воронеж, 1997
2. Г.Г.Слышкин, «Дискурс и концепт», Волгоград, 2000
3. Д.С.Лихачев, «Концептосфера русского языка», Москва, 1997
4. Е.М.Бибчук, «Образный компонент в лексическом значении русского существительного», Воронеж, 1991
5. Е.С.Кубрякова, «Краткий словарь когнитивных терминов», Москва, 1996
6. Л.О.Чернейко «Гештальтная структура абстрактного имени», Москва, 1995
7. Н.И.Кондаков, «Логический словарь – справочник», Москва, 1975

Рецензент: фил. и. к., доц. Абдыкаимова О.С.

УДК 811

Жумадилова Н.С.

И.Арабаев атындагы КМУнин “Филологиялык билим берүүнүн практикалык курсу”
кафедрасынын улук окутуучусу

НАКЫЛ СӨЗДӨР ЖАНА АЛАРДЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Бул макалада кыргыз тилиндеги накыл сөздөр, макалдардын пайда болушу, алардын түрк элдеринин накыл кептери, макал-лакаптары менен болгон окшоштуктары, алардын изилдениши, окутуу-тарбиялоодогу ролу тууралуу маселелерди иликтөөгө аракеттер

жасалды. Профессор Х.Карасаевдин кыргыз тили илимине жана анын этимологиясына кошкон салымы жөнүндө баяндалат.

Өзөктүү сөздөр: афоризмдер, макалдар, накыл сөздөр, өздөштүрүлгөн сөздөр, элдик оозеки чыгармачылык, түрк тилдери, Орхон-Енисей, Талас рун эстеликтери, сөздүктөр ж.б.

Жумадилова Н.С.

Старший преподаватель кафедры “Практического курса и филологического образования”
КГУ им. И.Арабаева

МУДРЫЕ СЛОВА И ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье речь идет о происхождении и исследовании поучительных слов и пословиц, а также сравнение их с творческими поучительными словами, пословицами. Далее рассматривается вопрос о их роли в обучении и воспитании. Повествуется о вкладе в кыргызское языкознание и этимологию профессора Х.Карасаева.

Ключевые слова: афоризмы, пословицы, поучительные слова, заимствованные слова, устное народное творчество, тюркские языки, Орхон-Енисей, Памятники рун (Талаские), словари и.т.д.

N. S. Jumadilova

The senior lecturer of the department is the practical course of philology of KSUim. I.Araabaeva

WISE WORDS AND THEIR RESEARCH

This article is devoted to the investigation of appearance instructive words and proverbs and their cooperation with Turkish language. The question of their role in teaching and upbringing are given. Professor Karasayev's contribution to the Kyrgyz linguistics are discussed.

Key words: aphorisms, proverbs, instructive words, borrowed words, oral folk art, Turkic languages, Orkhon-Yenisei, Monuments of runes (Talas'), dictionaries, etc.

«Накыл сөз» – уламыш сөз, ата-бабадан бери айтылып келе жаткан үлгү сөздөр. Өткөндөгү чоң окуяны ичине камтып, жыйнакталып калган сөздөр. Түбү арабдан келген, ошол эле мааниде. “Накыл сөздөргө: макалдар, лакаптар, ири окуяга ээ болгон сөздөр кирет” (Карасаев Х., 198-б.). Накыл сөздөр тууралуу төмөндөгүдөй ыр саптарын мисалга келтирүүгө болот:

Көрөрүнө көз келди,

Көкүрөккө эс келди,

Айтууга *накыл* сөз келди. Манас

Ар бир сөздү белгилүү,

Накыл Током келгенби. Токтогул

Кимден калган *накылды*,

Калыстап ырчы ырдаган. Санат (Карасаев Х.197-б.).

Кыргыз эли байыркы мезгилде эле өзүнүн көчмөн турмуштук образына, өзүнө гана таандык дүйнө кабылдоо өзгөчөлүгүнө ылайык илим-билимге, уникалдуу, кайталангыс улуттук маданиятка, көөнөргүс рухий дөлөттөргө ээ болгон. Ошондуктан кыргыздар

байыркы мезгилден бери эле нечендеген канаттуу ырларды, мукам обондорду жаратып, өлчөмсүз бай оозеки адабиятты түзүп келишкендиги белгилүү. Улуу «Манас» эпосунан тартып, тоодой ойду томуктай сөзгө батырган макалдарды түзүп, урпактарын дал ошол томуктай сөздүн күчү менен тарбиялап, эрезеге жеткирип, улуттук каада-салтты, наркты сактап келишкен.

Кыргыз эли көп кылымдар бою жараткан көркөм дөөлөттөр арбын. Бизди кызыктырганы – карт тарыхыбыздын үзүрү жана узак мезгил аралыгындагы элдик бай тажрыйбалардын, салт-жөрөлгөлөрдүн жыйындысы катары эсептелген макалдар, лакаптар жана накыл сөздөр алардын пайда болушу, изилденип-иликтениши жана алардын билим, тарбия берүү багытындагы орду, ролу, маани-маңызы.

Өмүр, өлүм, жакшылык, жамандык, махабат, ата-эне, карылык, жаштык д.у.с. көрүнүштөр кайсы элге болсо да бирдей мүнөздүү. Ошондуктан эч кандай карым-катышы жок элдерде деле окшош жыйынтыктар болуп калат. Андай афоризмдер, макалдар, накыл сөздөр сөзмө-сөз кайталанбаса да, ой окшоштуктары бирдей жолугат. Акылмандардын афоризмдерин кыргызча которуп алуу кыргыз макалдарынын байышынын сырткы булагы болуп саналат. Биз аларды которуу менен, өз тилибизге сиңирип алсак, анын өзгө элден киргени да билинбей калат. Элден элге ошкон кыйла макалдар кайдан, качан, кимдерден киргени билинбей, төл макалга, накыл сөзгө айланып кетет. Бир эле ойдун бирнече өзгөчө вариантта айтылган синоним макалдары, накыл кептери келип чыгат.

Чыгыш поэзиясы, чыгыш философиясы, чыгыш кол өнөрчүлүгү, чыгыш макал, учкул сөздөрү бүткүл Европа континентинде даңкы тараган. Кыргыздардагы «Көп угуп, Аз сүйлө», «Жоктон бар болбойт», «Эмне эксең ошону оросун», «Карга карганын көзүн чокубайт», «Досуңдун бергенинин тишин ачпа», «Жаш келсе – ишке, кары келсе ашка», «Алма сабагынан алыс түшпөйт», «Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт», «Бала калп айтпайт», «Жакшыга бир сөз, жаманга миң сөз» сыяктуу макалдардын антикалык доордогу макалдар менен окшош болушу жашоо турмушка болгон көз караштардын логикалык мазмунунун бирдейлигинде. Ал эми алардын айырмачылыгы – образдын курулушунда, реалдуу жана турмуштук көрүнүштөрдүн ар түрдүүлүгүндө. Байыркы замандарда эле чыккан макалдар муундан-муунга өтүп, мурасталып келген. Ар калктын макалы өзүнчө укуктук өзгөчөлүктөргө ээ. Анын качан жаралганы белгисиз, авторлору дайынсыз. Ар бир доордун мүнөзүнө жараша макалдар жаралат. Макалдардын жаралыш процесси үзгүлтүксүз көрүнүш. Шыктуу, таланттуу адамдардын учкул сөздөрү эл тарабынан кабыл алынып, улам такталып, көркөмдүгү артып, элдик макалга айланат. Макалдарынын өзгөрбөй алгачкы калыбында эле тура берүүчү сенек нерсе катары кароого болбойт. Турмуш, заман өзгөрмөлүү болгондуктан, шартка ылайык айрым макалдар да өзгөрүүгө дуушар болот. Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыгы алардын этногенезинин бир экендиги менен түшүндүрүлөт. Тарыхый басып өткөн турмуштук тажрыйбанын жалпылыгы, тилдик, этникалык тектештик, экономикалык маданий алака байланыштар, бири-бирине оошу аркылуу макалдарда окшоштуктар келип чыккан. Коңшу турган элдер менен гана эмес, аймагы миндеген чакырым алыстыктагы социалдык, географиялык чөйрөсү башка элдер менен дагы элдердин макалынын окшош болуп калуусу көп эле жолугат (Абдубалиева Б.Ж. 2009, 7-б.).

Байыркы түрк жазма эстеликтери – бүткүл түрк элдеринин жазмасынын байыркы башаты, орток дөөлөтү. Андагы салыштыруулар, туруктуу сөз айкаштары, таамай, так айтылган ойлор чечен сөздөрдүн алгачкы үлгүсү.

Антикалык афоризимдер менен кыргыз макалдарындагы дал келүүлөр турмуштук көз караштардын окшоштугунан, макалдардын оошуп кирүүсүнөн келип чыккан. М.Кашгаринин «Дивану лугатит түрк» сөздүгүндөгү камтылган макалдардын бүгүнкү күнгө чейин түрк элдеринде сакталып, айтылып келиши макалдардын туруктуулугуна күбө.

Түштүк Сибирдеги алтай, тува, хакастардын макалдары менен кыргыз макалдарындагы жалпылыктар алардын тарыхый тамыры бир экендигин көрсөтөт. Алтай, кыргыз тили өтө жакын болгондуктан, макалдары да хакас, туваларга караганда түшүнүктүү. Бирдей эле айтылган макалдар алардын тектештигин айкындайт. Хакастарда да тилиндеги фонетикалык өзгөчөлүктөрүн эске албаганда, кыргыз макалдары менен маанилеш, теги бир макалдар арбын. Тува тили монгол лексикасын көп кабыл алгандыктан, тува макалдарын түшүнүү бир кыйла кыйыныраак. Ошондой эле тува тили байыркы түрк тилинин да элементин көбүрөөк сактаган. Макалдарды салыштырууда сөздөрдүн маанисине гана эмес, жалпы маанисине назар салуу керек (Абдубалиева Б.Ж. 2009, 8-б.).

Салыштырылган алтай, хакас, тува, кыргыз элдериндеги макалдардын бардыгы эле бирдей жолуга бербейт. Ар бир элдин өзүнүн мүнөздүү улуттук өзгөчөлүктөрүнө жараша айырмачылыктары да бар. Байыркы замандарда тектеш тилде сүйлөп, бирдей турмуш кечирген, учу-кыйырсыз аймактарга тараган түрктөрдүн турмуш салтында, өнөрүндө, элдик оозеки чыгармаларында орток нерселердин сакталышы байыркы замандагы байланыштардан улам келип чыккан. Тарыхый тамыры бир алтай, хакас, тува жана кыргыз элинин макалдарынын бири-бирине жакындыгы алардын этникалык алакалары менен байланышкан. Ар элдин макалы өзүнүн тилдик закондорунун негизинде калыптанган. Аталган элдердеги айрым макалдар бири-бирине мааниси жагынан толук дал келип, же кээ бир сөздөрүндө гана айырмачылыктар болот. Демек бирдей эле окуянын бул тилдерде окшош чагылдырылышы анын тарыхый тамырынын бир булактан чыккандыгын билдирет. Ушул жагдайлар бул элдердеги тилдик, этнонимдик гана жакындыкты көрсөтпөстөн, адабий булактардын да, анын ичинде макалдардын тектештигин билгизе турган маалыматтарды берерин изилденген маселелер, мисалдар көрсөтүп турат.

Тилибизде билинбей калган, тыбыштык түпкү турпаты түшүнүксүз болуп кеткен сөздөрдүн, сөз мүчөлөрүнүн, кээ бир туруктуу сөз айкаштарынын тегин таап чыгуу, түпкү маанисин ачуу сыяктуу зарыл проблемалар тынымсыз жүрүп отурат. Этимологиянын кыргыз тилиндеги салттуу өнүгүү жолу башка тармактарга караганда салыштырмалуу артта калып келет. Бирок окумуштуу И.Абдувалиев белгилегендей, этимология боюнча лингвистикалык атайын эмгектер аткарыла элек болсо да, окумуштуулар тарабынан лексикологиянын бул тармагы боюнча айтылган ойлордун, жүргүзгөн изилдөөлөрдүн, тажрыйбалардын бар экендиги белгилүү. Белгилеп кетсек, Б.М. Юнусалиев кыргыз лексикологиясы боюнча жүргүзгөн илимий изилдөөлөрүн этимологиялык тыянактар менен коштоп ишке ашырган. Академик К.К. Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктө» котормо сөздүктүн милдети менен кошо кыргыз сөздөрүнүн этимологияланыш тарабына маани берип, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кайсы тилден киргендигин аныктап жазган. Ал эми окумуштуулар С.Кудайбергенов, Б.Орузбаева, К.Дыйкановдун эмгектеринде атайын изилдөөлөр болбогону

менен этимологиялык талдоолор, сөздөрдүн түпкү тегин ачкан далилдер арбын жолугат (Акишова Г.Т., 2015, 3-б.).

Жогорудагы аты аталган белгилүү лингвисттердин катарында окумуштуу Хусеин Карасаев кыргыз тили илиминин ар тараптан изилденип калыптанышына зор салым кошуп, көптөгөн эмгектерди жараткан. Ошону менен эле бирге окумуштуунун илимдеги ишмердүүлүгү жөнүндө замандаштары да алгылыктуу пикирлери менен эмгектеринде эскерүүлөрдү беришкен. Биз дагы алардын жазгандарынын негизинде окумуштуу Хусеин Карасаевдин кыргыз тил илиминде кошкон салымын, жасап өткөн эмгектерин айтпасак болбос.

Х.Карасаев кыргыз тил илиминдеги окумуштуу, профессор, санжырачы, он чакты: казак, татар, монгол, өзбек, араб, түрк, фарсы, орус, уйгур, азербайжан, ж.б. тилдерди билген полиглот болгон. Анын негизги эмгектери: «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (Ф., 1983), «Түгөйлүү сөздөр (дублеттүү сөздөрдүн справочниги)» (Ф., 1971), «Өздөштүрүлгөн сөздөр» (Ф., 1986), «Накыл сөздөр». I-II китеп, (Ф.,1987), «Камус нааме» («Манас» сөздүгү), (Ф., 1990), «Камус нааме» (Карасай сөздүк: араб, иран, кытай, монгол, орус, тилдеринен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр), (Б., 1996), «Миң түркүн суроого миң түркүн жооп» (Б.,1998). Окумуштуунун аталган эмгектеринде жүздөгөн этномаданий сөздөр, туюнтмалар камтылган. Толуп жаткан фразеологизмдер, макал-лакаптар, афоризмдер, булардын чечмелөөсү, этимологиясы да орун алган. Тилибизде көптөн бери пайдаланылып келе жаткан сөздөрдү жеткилең талдап, кыргыз этимологиясына зор салым кошкон. Демек, азыркы кыргыз тилинде этимологиялык сөздүктөрдүн жаралышы профессор Х.Карасаевдин сөздүктөрүнүн жарык көрүшү менен ХХ кылымдын 80-жылдарында гана ишке ашты деп эсептөөгө болот.

Изилдөөчү А.Абдыразаков коломдуу Орхон эстеликтеринде (Билге каган, Култегин, Тонукук) «...баяндоо, монолог, диалог формалары, психологиялык толгонуулар, кыймыл-аракет, корком салыштыруулар, макал, лакап, эпикалык идеализация, гипербола ж.б. көркөм адабий чыгармаларда кездешүүчү формалар Култегин, Тонукук, Могиляндын эстелигиндеги жазууларда кеңири түрдө кездешет. Ошону менен катар бул ташка жазылган тарыхый дастандарда макалдар, керез сөздөр, жоктоо, арман, мактоо жана накыл сөздөр сыяктуу кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында орун алган жанрдык формалардын да элементтери учурайт» (Абдыразаков А.1995. 73-б.),-деп эң туура көрсөткөн. Азыркы кыргыз учкул сөздөрүнүн учкундары байыркы эстеликтерде жолугарын байкайбыз. Орхон-Енисей, Талас рун эстеликтеринде тексттердин мүнөзүнө жараша нагыз макалдар колдонулбаганы менен, макалга тете фразалар, учкул сөздөр жолугуп, кыргыздын оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүнө үндөшүп турат. Азыркы түрк элдеринин байыркы бабалардан калган нарк-насил, накыл сөздөрү алардын тарыхын андап билүүгө, өткөндөгүбүзгө сереп салууга өбөлгө түзөт.

Негизинен, макал-лакаптар, накыл сөздөр жаш муундарды тарбиялоодо байыркы мезгилден бери эле элдик педагогикабызда жана этномаданиятыбызда кеңири колдонулуп келген. Муну биз накыл кептерде кылдат туюндурулган улуттук дүйнө таанымдын, өзгөчө дүйнө кабылдоонун болушунан байкайбыз.

Чындыгында эле, бүгүнкү күнгө чейин сакталып бизге жеткен макалдар, накыл кептер ар түрдүү турмуштук чөйрөлөрдө, түрдүү социалдык кырдаал-шарттарда, эл тагдырына туш болгон бактылуу жана азаптуу, кыйчалыш, опуртал мезгилдерде жаралгандыгы анык. Мына ошондуктан макалдар, накыл кептер турмуштун чыныгы көрүнүштөрүн, адамдардын

ортосундагы ар кыл мамилелерди, коомдогу адеп-ахлак, жүрүм-турум, таалим-тарбия маселелерин, элдин табыятка, жаратылышка болгон көз караштарын, жалпы маданий, рухий тажрыйбаларын, салт-жөрөлгөлөрүн реалдуу чагылдырып, кайсы доордо, кайсы мезгилде болбосун, накыл кептер көөнөргүс маданий дөөлөт болуп келүүдө.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдубалиева Б.Ж. Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары). Ф.и.к., автореферат. Каракол, 2009.
2. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. – Бишкек, 2002.
3. Абдыразаков А. Түркатанынбалдарыболсок...же рун башаттары. ТИКА, Анкара, 1995.-73-б.
4. Акишова Г.Т. Х. Карасаевдин кыргыз тили илиминин өнүгүшүнө кошкон салымы. Б., 2015/4
5. Карасаев Х.К. Камус наама (араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр). –Бишкек, 1996.
6. Карасаев Х. Сөзсырларынбилгенбарбы?(К. Карасаевдин архив мурастарынан)// Рух кенчи, 2009.
7. Орхон-Енисей тексттери.-Ф.: Илим, 1982.-8-б.
8. Хусаин Карасаев. Накыл сөздөр. Пкитеп. Ф., 1987

Рецензент: фил.и.к., доц. Жумалиева Г.Э.

УДК 811

Жумадилова Н. С.

И.Арабаев атындагы КМУнин “Филологиялык билим берүүнүн практикалык курсу”
кафедрасынын улук окутуучусу

НАКЫЛ КЕПТИН РУХАНИЙ БАЙЛЫГЫ

Тарбия берүүдө элдик макал-лакаптардын, накыл сөздөрдүн маани-маңызын окуучуларга түшүндүрүүнүн мааниси чоң. Бул илимий макала кыргыз элинде элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүсү болгон макал-лакаптар, накыл сөздөр, залкар ойлор жана улуу акылман инсандар тууралуу жана окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүдөгү накыл сөздөрдүн ролу, орду тууралуу сөз болмокчу.

Өзөктүү сөздөр: макал-ылакаптар, накыл кептер, учкул сөздөр, залкар ойлор, алардын маанилери, кыргыз тил, сөз, сөз өстүрүү, нуска сөздөр, накыл кептер, макал-лакаптар ж.б.

Жумадилова Н.С.

Старший преподаватель кафедры “Практического курса и филологического образования
КГУ им. И.Арабаева

ДУХОВНОЕ БОГАТСТВО МУДРЫХ ИЗРЕЧЕНИЙ

В воспитании учащихся большое значение придается народным пословицам, поговоркам, а также мудрым изречениям. В этой статье речь идет об устном народном